

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 2 (98)

2 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

Musabalina G. T. Voennye gubernatory stepnyh oblastej v ierarhii vlastnyh struktur Rossijskoj imperii vo vtoroj polovine 19 veka. [Elektronnyj resurs] [Military governors of the steppe regions in the hierarchy of power structures of the Russian Empire in the second half of the 19th century]. URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29472/> © e-history.kz. [In Russian]

Rustemov S. K., Shashaeva M. A. Nadzor za rasprostraneniem musul'manstva v Turkestanskom krae [Supervision of the spread of Islam in the Turkestan region] // Otan tarihy. 2021. №1. Pp. 63-73. [In Russian]

Sagadiev K. A. Ahmet Bajtursynov i jekonomicheskie vzgljady liderov Alashordy [Akhetmet Baitursynov and the economic views of the leaders of Alashorda] // Otan tarihy. 1998. №3. Pp. 29-33. [In Russian]

Semenov V. G., Semenova V. P. Gubernatory Orenburgskoj oblasti [Governors of the Orenburg region]. Orenburg, 1999. 400 pp. [In Russian]

Ternovoj I. K., Isetova R. K. Zhizn', ozarenaja bor'boj: posvjashhaetsja 125-letiju so dnja rozhdenija Ahmeta Bajtursynova [Life illuminated by struggle: dedicated to the 125th anniversary of the birth of Akhetmet Baitursynov]. Qostanaj, 1998. 76 pp. [In Russian]

Tugaj T. I. Orenburgskij put' Ahmeta Bajtursunova [Orenburg way of Akhetmet Baitursunov]. Izd. 2-e, dop. Orenburg: Universitet, 2018. 252 pp. [In Russian]

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_134

ОРЫНБОР МҮФТИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҒЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ)

Рүстемов Сәулебек Керімбекұлы^{1*}, Бұрханов Бимұрат Бадритдинұлы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: rust965@mail.ru (Рүстемов), burhanov.b@inbox.ru (Бұрханов)

Түйіндеме. Аталмыш мақалада Орынбор мұфтилігінің (Орынбор мұсылмандарының рухани жиыны) XVIII-ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы бастапқы XX ғасырдың басында қазақтардың қоғамдық-саяси және мәдени өміріндегі рөлі қарастырылады. 1788 жылы Ресей патшайымы Екатерина II Ресейдің ішкі бөлігі мен Қазақстан аумағындағы мұсылмандар үшін алғашқы діни басқарманы, яғни Орынбор мұфтилігін құрды. Ол басқарма ұзақ уақыт бойы империядағы бірден-бір мұсылмандар мекемесі саналып келді. 1788 жылы 22 қыркүйекте патшайым «Мұсылман дініндегілердің шенін айқындау және Уфада рухани мекеме құру жөніндегі» жарлығын шығарды. Бұл жарлық бойынша мұсылман дін басылары мемлекет бақылауына алынды.

Орынбор мұфтилігі берілген мәртебесіне сай мынандай мәселелерді қарастырды: діни істердің дұрыстығы немесе бұрыстығы жайлы пәтуә шығару, шариғат бойынша қызметтетін ахундардың мухтасибтардың, мударистердің, хатыбтардың және имамдар мен муэдзиндердің лайықтығына сәйкес емтихан қабылдау.

Орынбор мұфтилігі патша өкіметінің талаптарына сай қызмет еткенімен өз дәуірінде қазақтардың рухани және мәдени өмірінде елеулі рөл атқарды. Қазақтар арасында дін тарату ісінде ерекше маңызға ие болды. Мұны байқаған христиан миссионерлері Орынбор мұфтилігі қазақтарды православие дінінен түбегейлі бұрып әкетті деп байбалам салды. Осыған орай патша өкіметі қазақтарды 1868 жылы Орынбор мұфтилігі қарауынан шығарып тастады. Алайда қазақ қайраткерлері бұл діни басқармаға қазақтардың дін істерін қайта қаратуға күш салды. Мақалада осы құбылысты ашып көрсетуге талпыныс жасалған.

Кілт сөздер: ислам, Ресей империясы, мұфтилік, миссионерлік, имам, молда, мешіт.

Мақала "Қазақстандағы мұсылман және православие миссионерлері: қызметі мен нәтижелері (XIX – XX ғғ. басы)" ІРН: АР08855385 жобасы аясында жазылған

МРНТИ 03.20

РОЛЬ И МЕСТО ОРЕНБУРГСКОГО МУФТИЯТА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХОВ (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

Рүстемов Саулебек Керімбекович^{1*}, Бұрханов Бимұрат Бадритдинович¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: rust965@mail.ru (Рустемов), burhanov.b@inbox.ru (Бурханов)

Аннотация. В данной статье рассматривается роль Оренбургского муфтията (Оренбургское мусульманское духовное собрание) в общественно-политической и культурной жизни казахов в конце XVIII - начале XX веков. В 1788 г. императрица Екатерина II создает первый и единственный орган, объединявший всех мусульман Внутренней России и Казахстана – Оренбургский муфтият. 22 сентября 1788 г. был принят именной указ императрицы «Об определении мулл и прочих духовных чинов магометанского закона, и об учреждении в Уфе духовного собрания для заведывания всеми духовными чинами». Таким образом мусульманское духовенство ставилось под контроль государства, полностью определявшего его кадровый состав. Если учесть, что в России ужесточивалась свобода вероисповедания, то этот указ устанавливал механизм надзора за духовными лицами, при этом основное место уделялось их лояльности российскому государству.

По статусу Оренбургскому муфтияту были поручены следующие вопросы: давать фетвы о верности или ошибочности деяний в религиозных делах, принятие экзаменов у лиц, назначаемых на должности выполняющих обязанности по Шариату ахунов, мухтасибов, мударисов, хатыбов, имамов и муэдзинов. В глазах миссионеров именно Оренбургский муфтият в лице мусульманского духовенства был основным орудием превращения оседлого и кочевнического населения Нижней Волги, Степей и Сибири в мусульман.

Ключевые слова: ислам, Российская империя, муфтият, имам, мулла, мечеть, миссионерство.

IRSTI 03.20

ROLE AND PLACE OF THE ORENBURG MUFTI IN THE PUBLIC-POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF KAZAKHS (VALUE XVIII - BEGINNING XX CENTURIES)

Rustemov Saulebek Kerimbekovich^{1*}, Burkhanov Bimurat Badritdinovich¹

¹Sh. Sh.Ualikhanov Institute of history and Ethnology. Almaty, Kazakhstan

*Author-correspondent

E-mail: rust965@mail.ru, burhanov.b@inbox.ru

Abstract. This article examines the role of the Orenburg Muftiate (Orenburg Muslim Spiritual Assembly) in the socio-political and cultural life of Kazakhstan in the late XVIII-early XX centuries. In 1788, Empress Catherine II created the first and only body that united all Muslims of Inner Russia and Kazakhstan – the Orenburg Muftiate. On September 22, 1788, a nominal decree of the Empress was adopted "On the definition of mullahs and other spiritual ranks of the Mohammedan law, and on the establishment of a spiritual assembly in Ufa to manage all spiritual ranks." Thus, the Muslim clergy was placed under the control of the state, which completely determined its personnel composition. If we take into account that freedom of religion already existed in Russia, then this decree established a mechanism for the supervision of clergy, while the main focus was on their loyalty to the Russian state.

According to the status, the Orenburg Muftiate was entrusted with the following issues: to give fatwas on the fidelity or wrongness of acts in religious affairs, the acceptance of examinations from persons appointed to the positions of akhuns, mukhtasibs, mudaris, khatibs, imams and muezzins who were appointed to the positions of performing duties under Sharia. In the eyes of the missionaries, it was the Orenburg Muftiate represented by the Muslim clergy that was the main tool for turning the sedentary and nomadic population of the Lower Volga, Steppes and Siberia into Muslims.

Key words: islam, The Russian Empire, muftiate, imam, mullah, mosque, missionary.

Кіріспе. Орынбор мүфтилігінің тарихы қазақ халқының тарихымен етене байланысты. Өйткені, бұл мекеме қазақ халқының тарихында өз алдына жеке мүфтиліктің құрылуы да Еділ бойы мен Орталық Азияны қоныстанған халықтардың тарихына өзіндік із қалдырған. Бұл із түркі тілдес халықтардың мәдениеті мен дәстүрінде, сондай-ақ рухани дүниесінде әлі күнге көрініс беруде.

Қазақ халқының тарихында алғаш рет жеке діни басқарманың құрылуы да осы Орынбор мүфтилігімен байланысты десек қателеспейміз. Бұл мүфтиліктің құрылуы патшалық Ресейдің отарлық саясатымен астарласып жатқанымен қазақтардың арасында мұсылмандықты насихаттауда елеулі рөл атқарды. Осы мүфтиліктің атсалысуымен Құран кітаптары басылып, қазақтар арасында таратылды, сондай-ақ Қостанай, Орал, Семей және тағы басқа қалаларда мешіттер тұрғызылды. Ол мешіттердің

біразы осы күнге дейін жеткен. Патша өкіметі Орынбор мүфтилігінің осындай ықпалын байқап, 1868 жылы қазақтарды Орынбор мүфтилігі қарауынан шығарды. Бұл өз кезегінде қазақтар арасында діни қозғалыстың өрістеуіне алып келді. Міне, осы жағдайды терең түсіну үшін Орынбор мүфтилігінің тарихын зерттей түскен абзал.

Орынбор мүфтилігі тарихын зерттеу арқылы патшалық Ресейдің үстемдігі тұсындағы Қазақстан аумағындағы діни ахулды ғана емес, қазақтардың этномәдени өміріндегі ерекшеліктерді терең түсінуге мүмкіндік аламыз. Осы айтылғандардыңөзі мәселенің өзекті екенін аңғарта түссе керек.

Материалдар мен әдістер. Орынбор мүфтилігіне қатысты материалдар негізінен Ресей мемлекеттік тарих архивіндегі «Шет діндер департаменті» атты №821 қордан алынды. Бұл қордағы материалдарда Орынбор мүфтилігінің құрылуына қатысты, қазақтар арасында дін басыларды тағайындау жайлы материалдар бар. Сонымен қатар дерек көзі ретінде татар халқының көрнекті қайраткері Ш. Маржанидің еңбектеріндегі мәліметтер кеңінен пайдаланылды. Ш. Маржани дінтанушы ретінде Орынбор мүфтилігінің әрекеттеріне сын көзбен қарап, оның мүсылмандықты насихаттаудағы рөлін бағамдауға күш салады. Осылайша, мақаламызда архив құжаттарымен қатар қолжазба материалдар кеңінен қолданыс тапты. Бұл материалдар ішкі және сыртқы деректанулық талдауға алынып барып, пайдаланылды. Деректерді өз салыстыра отырып, ғылыми айналымға тарту жүзеге асырылды.

Дерек ретінде пайдаланылған мәліметтер тарихилық принцип тұрғысынан қарастырылып, өркениеттілік ұстаным тұрғысында пайымдалды. Соның негізінде Орынбор мүфтилігінің қазақ қоғамында алар орнын объективті тұрғыда бағамдау жүзеге асырылды.

Талқылау. Орынбор мүфтилігінің қазақ халқының әлеуметтік-саяси және этномәдени өміріндегі орнына алғаш ғылыми баға берген ғалым ретінде Ш. Маржаниді атау қажет. Оның «Мукадима» атты еңбегі XIX ғасыр соңында жарық көріп, ғалымдар арасында жоғары бағаға ие болғаны белгілі. Бұл еңбекте Орынбор мүфтилігінің мүфтилері қатарында қазақтар да болғанына Ш. Маржани назар аударған (Маржани, 1883: 411). Ш. Маржани өзінің «Вафиат ал-аслаф» атты еңбегінде қазақтан шыққан мүфти ретінде Сәлімгерей Тевкелевті атап көрсетеді (Маржани, 1999:61). Осылайша, Ш. Маржаниден кейін Орынбор мүфтилігіне қатысты зерттеу жұмысы жүргізілмеді десе де болады. Ол кеңес өкіметінің саясатына, дінге қатысты ұстанымына байланысты болды. Орынбор мүфтилігінің тарихына қатысты зерттеулер КСРО ыдырағаннан кейін назар аударыла бастады. Бұл ретте Д.Д. Азаматовтың еңбегін айтуға болады. Оның еңбегі Уфа архивінің материалдары негізінде жазылған. Аталмыш еңбекте Орынбор мүфтилігінің қазақтарға да қатысы бар екені айтылады, бірақ оған терең көңіл бөлінбейді (Азаматов, 1999: 16).

Татар ғалымы А. Хабутдиновтың еңбегінде Орынбор мүфтилігінің тарихы қарастырылғанмен, онда қазақтарға қатысты еш нәрсе айтылмайды. Ол өз еңбегінде Орынбор мүфтилігі түркі-мұсылман халықтарының рухани өмірінде терең із қалдырды деген пікір білдіреді (Хабутдинов, 2000: 150). Мұндай пікір И. Загидуллиннің еңбегіне де тән (Загидуллин, 2007:134). Мұның өзі біздің зерттеу тақырыбымыздың өзекті екенін аңғарта түседі.

Нәтиже. Қазақ халқының Ресей империясының құрамында отаршылдықтың тақсиретін тартқан дәуіріндегі мұсылмандық мәселесін қарастырғанда, Орынбор мүфтилігін айпай кету әсте мүмкін емес. Себебі, өткен тарихи үдерісте жарты ғасырдан астам уақыт бойы қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігі қарамағында болған еді. 1867-1868 жылдардағы «Уақытша ережелерге» сәйкес қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігінен алынғанда қазақ қоғамы арасында діни толқулар өріс алып, ол бірінші дүние жүзілік соғыс қарсаңында да да өз жалғасын тапты.

Орынбор діни басқармасын құру туралы мәселені алғаш Уфа және Симбирск наместнигі барон О.А. Игельстром көтеріп, бұл жөнінде 1787 жылы басқарушы Сенатқа ұсыныс түсірген болатын. Игельстромның бұл тапсырысы үкіметтің және патшайым II Екатерина тарапынан да қолдауға ие болды. Осыдан соң, 1788 жылы 22 қыркүйекте II Екатерина діни басқарма құру туралы жарлық шығарды (РМТА, 590: 590-п.).

Аталмыш жарлыққа орай Уфа қаласында ашылған бұл діни басқарма 1789 жылы сәуір айында билік орындарының шешімімен діни басқарма басшысы ретінде татар халқының өкілі саналатын Мұхаметжан Хүсейінов белгіленді. Ресей билігі діни басқарманың қалыпты қызмет етуін қамтамасыз ету мақсатында оған кететін шығынды көтеруді өз мойнына алып, мүфтилік қызметкерлеріне жалақы белгіледі (РМТА, 602:11-п.).

Діни басқармаға дейін Ресей империясында Қырым түбегінде Қырым татарларның мүфтилігі, оның артынша кавказдықтардың, яғни ондағы шейіттер мен сүнниттердің қос діни басқармасы бар еді. Ұстанған саясатын екіпінді түрде жүргізу, мұсылман халықтарды шоқындыру бағытындағы шараларды жүзеге асыруға талпынған патшалық билік елдегі Ислам дініндегілерге арнап өз қолымен діни басқармалар жамсауының өзіндік себептері бар болатын. Сол себептердің өзі сыртқы және ішкі факторлардан тұрды.

Тысқары, яғни сыртқы фактор қатарына XVIII ғасырдың соңғы ширегіне қарай Ресей мен Осман империясы қатынасының ушығып, қақтығысқа жалғасуын айтуға болады. Мұндай ахуалда патшайым II Екатерина Ресейдегі Ислам дініндегілерге Осман империясының ықпал ету мүмкіндіктерін барынша болдырмауды қолдап, қауіпсіздікке көшуді жақтады. Себебі, XVIII ғасырдың соңында Осман империясының Бұқар хандығындағы өкілі Ресей империясымен соғыстың себебінде «Ислам дініндегілерді орыс билігінен қорғау жатыр» деп айтқан-ды. Сөйтіп өз кезегінде Осман билеушісін қолдаған Бұқар ханы қазақ билеушілеріне, қаны мен діні бір османдықтарға көмек көрсету үшін орыстарға қарсы күресуге шақырған үндеу тарата бастады. Осы себепті патша билігі елдегі Ислам дініндегілерге ізгілікті екендігін танытуға талпынып, мүфтиліктер ашуды жүзеге асырды (Ногманов, 2005: 24).

Діни басқармалар құруға әсер еткен ішкі фактор Ислам дініндегілердің орыс билігіне деген қарсылықтарын әлсіретуге талпынуымен байланысты болды. Оны қазақ жеріндегі мұсылмандықтың жалпы ахуалымен арнайы айналысқан патша өкіметі чиновниктерінің үкіметке тапсырып отырған баяндамаларынан да байқалады. Елшілік мәселелерімен айналысатын чиновниктердің бірі мынандай мәлімет берген: «Осы біздің, орыстардың даладағы үстемдігіміздің бастапқы кезеңіндегі саяси мүддеміз қазақтардың, қырғыздардың және Түркістандағы басқа да халықтардың дініне тиіспейтіндігіміз жайлы сенім қалыптастыруды қажет етті. Осындай ахуал орыстар жағына хандар мен сұлтандарды және даладағы ықпалды билеуші адамдарды тартуға байланысты шықты. Осы себепті билік орындары бастапқыда мұсылмандыққа төзімділік танытып ғана қоймай, мұсылмандыққа қамқорлық та жасады» (Юсупов, 1981:69).

Ислам діні негіздерінің сақталуын қадағалау, мешіттер мен медреселерді салуға басшылық жасау және оларға діни уағызшылар белгілеуді, және неке қию жұмыстарын жүзеге асырып отыру сияқты бірқатар жұмыстар жүктелген діни басқармаларды патша өкіметі билігі қатал бақылап, діни басқармалардың қызметі империя мүддесімен үндесіп жатуына ерекше назар бөлді. Осылайша, діни басқармаларды патша өкіметі өз мүддесі жолында барынша пайдалануға тырысты. бақты. Ресейлік билік орындарының назарында а болуына байланысты діни басқармаларға патшалық биліктің айтқанынп көнуден басқа жол болмады. Осы себепті Уфадағы діни басқарманың ашылуы кезінде муфти Мұхамеджан. Хусейінов Ислам дініндегілерді императорица II Екатеринаға адал болуға үндеді (Юзеев, 2001: 84).

Уфа қаласында ашылған мүфтилік 1797 жылдан бастап Орынбор мұсылмандары діни басқармасы деп аталды. Мұның былай аталуы бұрынғы наместниктің орнына Орынбор губерниясының құрылуына да қатысты еді. Аталмыш губернияның орталығы Орынбор қаласы болуымен, кейіннен мүфтилік кеңесі Орынборда құрылды. Діни басқарма кеңесі онда 1802 жылдың аяғына дейін болып, Уфаға қайта көшірілді. Алайда осығанбұған қарамастан, мүфтилік сол кезден бастап XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін Орынбор мұсылмандары діни басқармасы деп аталды.

Діни басқарманың қарамағында 1790 жылға дейін көптеген мешіт болды. Ол мешіттердің құрамында Қызылжардағы, Өскемендегі және бекіністер маңында ашылған мешіттер бар еді (Таймасов, 2006:115).

Орталық Азиядағы халықтардың Ислам дініне қатысты жоралғыларын Орынбор діни басқармасына қарату ісін Ресей билігі 1789 жылдың бас кезінде іске асыра бастады. Соған орай патша өкіметі чиновниктері Кіші жүз қазақтарына мәлімдеме жіберіп, құрылған діни басқармаға қазақтардың діни істері қарағанын жақтайтынын білдірген болатын. Бірақ, қазақ билеушілерінің біразы Ресей билігі өкіметі тарарпынан құрылған діни басқармаға өздерінің діни істерін қаратуды қаламайтындығын танытып, ол жайлы Бұхар ханымен пікірлесуді қалады. Мұндай ахуал, XVIII ғасыр соңында муфти Мұхамеджан Оралға келіп, қазақ билеушілерімен еліссөздер жасап, бұл аймақ қазақтарының діни істерін Орынбор діни басқармасына қаратып алды (Ибрагим, 2002:75).

Осы шара қазақтардың діни істерін Орынбор діни басқармасына өткізудің бастамасы болатын. Осыдан соң Ресей билігінің інің үстемдігі орнаған қазақ даласының өзге де аймақтарына Орынбор діни басқармасының ықпалы біртіндеп тарай түсті. Мұндай аймақтарда имамадар мен басқа да дінбасыларды тағайындау діни басқарманың құзырына өтті. Мысалы, XVIII ғасырдың соңында ылы Орал өңіріндегі Кіші жүз қазақтарына қазы болып Қазан губерниясының татары Мұхамеджан Қазиев, 1802 жылы Бөкей Ордасында қазылыққа Жүсіп есімді татар бекітілді.

Арынғазы ханның сол кезде жазғанына қарағанда, татар молдалары мен өкілдері қазақ руларын аралап, халықты тыныштық сақтауға, патша жарлықтарына бағынуға шақырған. Ресей өкіметінің билік орындарына бағынуды үндеуде басқарма басшысы Мұхамеджан айрықша талпыныс танытып, қазақтар арасындағы ортаазиялық дінбасылардың ықпалын әлсіретуге айрықша көңіл бөлді (Абдурашидов, 2011:62).

Ресей билігі Сырым батыр бастаған ұлт-азаттық қозғалысты басудадіни басқарма басшысы Мұхамеджанның қазақтар арасындағы беделін барынша пайдалануды қалап, оны Сырым Датұлымен

келіссөздер жүргізуге де жіберген болатын. Мұхамеджан осы мақсатта 1790 жылы мамыр мен маусым айларында Сырым Датұлымен бірнеше рет жолығып, оны Нұралы ханмен келісімге келуге шақырды. Мұхамеджан 1797 жылы патша үкіметі чиновниктерінің ұсынысымен Кіші жүзде құрылған Айшуақ сұлтан басқарған хан кеңесінің құрамына қосылды. Ол осылайша патша өкіметіне белсене қызмет етті.

Орынбор діни басқармасы қазақ көшпелілерінің балаларын Уфада, Қазанда, Троицкіде, Орынборда және Омбыда ұйымдастырылған мектептер мен медреселерге тарту бағытында қызу жұмыстар жүргізді. Діни басқарманың араласуымен араласуымен Жәңгір хан ордасында медресе ұйымдастырылды. Медреседе дәріс беруге Қазан өңірінен татар мұғалімдері аттандырылды. Ресейлік билік орындарына Орынбор діни басқармасы тарапынан мұсылмандық әдебиеттер шығару жөнінде ұсыныстар да берілді. Мұндай ұсыныстарды ескерген Ресей билігі 1797 жылы 3600 дана, 1806 жылы 1500 дана, 1853 жылы 82 мың діни әдебиеттерді таратты. Діни әдебиеттердің біраз бөлігі Орынбордіни басқармасының атсалысуымен қазақтар арасына да таратылды. Орынбор діни басқармасының дінді насихаттау жөніндегі мұндай әрекеттер жасауы арқылы қазақ ауылдары ішінде беделі белгілі дәрежеде жыл өткен сайын артты.

Діни басқарманы басқарған басшылар арасында көрнекті қайраткерлер де болды. Ондай қайраткердің бірі ретінде Сәлімгерей Тевкелевтің есімін атау қажет. Сәлімгерейдің есімін Орынбор мүфтилігінің басшысы болуы да әйгіледі деуге болады. Сәлімгерейдің өмір жолын, шыққан тегін зерттеу отаршылдық саясат жағдайында орын алған құбылыстар мен оқиғалардың астарын аңғаруға өз септігін жасайды.

Діни басқарма басшысы Сәлімгерейдің тегіне қатысты соңғы уақыттарға дейін біржақты қарстырылып, оны татар халқының өкілі ретінде саналды. Ондай тұжырым туындауы шежірелік мәліметтерге мән берілмеуге байланысты еді.

Діни басқарма басшысы болған Сәлімгерейдің тегі жайлы дәйекті мәлімет беретін зерттеушілердің көрнектісі йі ретінде осыдан 150 жыл бұрын жасаған татар халқының көрнекті ғалымы, діни қайраткері Шаһабуддин Маржанидің атын айтуға болады. Маржани берген шежірелік мәлімет Сәлімгерейдің алынғандығымен айрықшыланады. Маржани нің «Қазан мен Болғар тарихына қатысты мәліметтер жайлы» атты еңбегіндегі Орынбор қаласының салыну тарихына арналған тарауында бұл қаланың негізін қалауға Тевкелевтің тікелей қатысы бар екенін негіздеп, оның Шыңғыс хан әулетінен екенін негіздеп атап көрсетеді. Оның көрсетуінше, Сәлімгерей Тевкелев Оразмұхаммед сұлтанның әулетінен екенін негіздейді (Марджани, 1999:111).

Мүфти ретінде Уфадағы қызметі барысында Сәлімгерей Оразмұхаммедтегі 1868 жылғы әкімшілік реформаға сәйкес далалық облыстадағы қазақтардың Ислам дініне қатысты істері Орынбор діни басқармасының қарауынан шығарылып, жергілікті патша өкіметі билік орындары қолына тапсырылуына қарсылық білдіргендердің басында тұрды. Сәлімгерей сонымен қатар патша өкіметінің далалық өңірдегі қазақтардың мұсылмандығына қатысты оң шешім қабылданады деген уәдесіне сенім білдірді. Ол Ислам дінін уағыздаушылар ішіндегі жағдайды мұқият бақылап, XIX ғасырдың соңына қарай Ислам дініндегілер өз парыздарын дұрыс орындауы жайлы мәлімдеме жасады. Сәлімгерейдің осы мәлімдемесіне губерния басшысының өзі назар аударып, губернияның өңірлеріне мұны таратуға арнайы тапсырма берді. Осылайша Сәлімгерейдің беделі арта түсті. Сонымен С. Тевкелев ел арасында мұсылмандықты қорғаушы қайраткер ретінде мойындалды. Оның Оразмұхаммедтің әулетінен екені де халыққа елеулі әсер етті.

XIX ғасырдың екінші жартысында халыққа қамқорлық таныту ісінде де Сәлімгерей белсенділік таныта білді. Мәселен, ол 1868 жылы Торғай-Орынбор өңірінде құрғақшылық болып, жергілікті халық арасында ашаршылық орын ала бастағанда Сәлімгерей Ресейдегі Ислам дінін ұстанушыларға қайырылып, мәлімдеме таратты. Бұл мәлімдемеде ашаршылыққа душар болған қазақтар мен башқұрттарға және басқа халықтарға деп қаражат жинау керектігі көтерілгеннен-ді. Осы мәлімдемеге орай орай Ислам дінін ұстанушылар тарапынан ашаршылыққа душар болғандар үшін 2431 рубль берілді. Бұл қаржы ашаршылыққа душар болғандарға мешіт қызметкерлері арқылы үлестірілді.

Сәлімгерейдің діни басқарманың басшысы қызметі барысында орын алған діни тұрғыдағы толқуларда қазақтардың діни істерін Орынбор діни басқармасының қарамағына қарату басты тілек етіліп алға қойылды. Мұндай қарсылықтар жайында Орынборда шығып тұрған «Уақыт» газеті мынандай хабар таратқан-ды: «Ислам дінін ұстанушылар биліктің шешімін негізсіз, әрі зомбылық деп санап, оған бас иемей қойды. Сол себепті Қазан губерниясын басқаратын губернатор атты әскермен шығып, аймақтағы мұсылмандар тұратын ауылдарды аралап, бірнеше жүздеген Ислам дінін ұстанушыларды абақтыға жапты. Тұтқындалған мұсылмандардың бірқатары басқа жаққа көшіріліп, айдауға жіберіліп, ауыр жұмысқа жегілді. Дала өлкесіне қарасты Ақмола облысында болса, әскери губернатор сондағы шіркеу қызметкерімен бірге Көкшетау қаласындағы христиан шіркеуіне тиесілі алаңына сондағы мұсылмандардың бір бөлігін жинап, жиналыс өткізді. Әскери губернатор жиналған мұсылмандарға христиандықты қабылдауды ұсынып, енді мұсылмандық қағидаменемес, православие қағидасымен өмір сүресіңдер деп айтты. Әскери губернатор осы ұйғарымға бас именендерді, соның ішінде Көкшетау молдасының құжатын алып қойып, итжеккенге айдатып жіберді».

Орынбор мұсылмандарының діни басқармасы қарамағынан Далалық өлке мен Орынбор-Орал өңірі мұсылмандарының діни істерінің алынып тасталуына байланысты қазақтар ішінде арасында екпін алған қарсылықтарды отарлық билік органдары тәрпынан татар дін иелерінің зиянды әсерінің нәтижесі ретінде саналды. Осыны Омбыдағы генерал-губернатордың Шет діндер департаментіне жіберген баянхатындағы мынандай мәтіннен байқаймыз: «Уақвта ереже» татарларды Орынбор діни басқармасы қарамағында қалдырып, қазақтардың мұсылмандық істерін жергілікті әскери әкімшілік қолына беріп, осы жағдайда қазақ пен татардың жігін ажыратып, бөліп тастаған едік. Осы іс-шара өз кезегінде қазақтардың көзінше татар халқын ерекше жағдайдағы қауым ретінде байқатып, өңірде мерейлерін артық еткендей жағдайға әкелді. Қу әрі айталы татарлар көшпелі қазақтарға «билік сендерді діни ұйымға қоспауы – жалпы Ислам дінін ұстанушы ретінде біздердің бас қосуымызға бөгет жасауы» дегенді уағыздап, соған сендірді. Өңірді билеуге келген бастапқы уақыттарда да татарлардың медресе мен мешіттерді көбейту арқылы көшпелі қазақтарды татарға және нағыз мұсылмандарға шапшаң айналдыру үшін не өз алдына діни басқарма құруға, ия болмаса Орынбор діни басқармасына мойынсұнуға насихаттауы секілді теріс иянды істеріне көз жеткіздім».

Ресей империясының мұсылман дініне байланысты саясатының астарын Сәлімгерей дұрыс байқап қалды. Осы себепті Сәлімгерей үкімет органдарының Ислам дінін ұстанушыларға жасап отырған кедергілеріне бірден ашық қарсылық білдірудің ауыр зардаптарға әкелетіндігін ескеріп, оны басты назарда ұстады. Бұған орай Ислам дінін ұстанушылардың діни істеріне қатысты проблемаларды үкімет органдарымен тіл табысуға келе отырып шешуге басымдық беруді жөн санады. Сәлімгерейдің осындай талпынысы нәтижесіз болмады. Мұны үкімет органдарының рұқсат беруімен Астрахань, Орынбор, Уфа және Қазан, губернияларында ғана емес, Ертіс, Есіл бойындағы қалаларда және бекіністер мен поселкелерде медреселер мен мешітер салуға рұқсат беруінен байқаймыз.

Ислам дінін тұтынушы халықтар ішінде арасында жетім балалар мен қараусыз қалған қариялар мәселесі де Сәлімгерейді бей-жай қалдырмады. Сәлімгерей Ислам дінін тұтынушылар арасындағы егде жастағылары мен ата-анасыз жас өспірімдерді қамқорлыққа алатын баспаналар ашу жайын іске асырды. С. Тевкелевтің өзі тікелей араласып, Орынбор губерниясында Ислам дінін ұстанушы кемпір-шалдарды және жетім балалар үшін арналған ғимарат ашуға басшылық жасап, халыққа үлгі де болды. Аталмыш ғимараттың қаржылай жағын көтеруге Сәлімгерейдің Сейітгерей Тевкелев, Бақтыгерей Тевкелев секілді інілері және туыстары да атсалысты. Сәлімгерейдің туыстарының араласуымен Ислам дініндегі егде жастағы адамдар мен жетім-жесірлерге арналған тұрғын жайдың жарғысы жасалып, ол ресейлік бауырмастылық қоғамы арқылы негізделді.

Империясының бас қаласы – Санкт-Петербургте жасайтын Ислам дінін тұтынушыларға деп арналған көркем әрі зәулім үлкен мешіт салу керектігі мәселесін көтерген де Сәлімгерей болатын. Сәлімгерей Ішкі істер министрлігінің департаментіне бұл жайлы өткір проблема қою арқылы, үкімет органдары тарапынан оның салынуына рұқсат сұрады. Сәлімгерей аталмыш мешітті Ресейдегі басты Ислам мешітіне айналдырудың маңызды екенін императордың өзіне де хабарлады. XIX ғасырдың соңына қарай Санкт-Петербургтегі мешітті салу үшін ел көлемінде қаражат жинастыратын арнайы комиссия бой көтерді. Оның құрамына Сәлімгерейдің ұсынысымен көрнекті мұсылман дін иелері енді. Сәлімгерей Тевкелев Санкт-Петербургтегі мұсылман мешітінің салынғандығын көзімен көремей, 1885 жылы бақилық болды. Санкт-Петербургтегі мешіттің құрылысы XX ғасыр басында, бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында бітті. Мешіттің тұрғызылуына татар, башқұрт халықтарымен бірге бірге қазақтар да, сондай-ақ, өзбектер мен қырғыздарға да дейін қатысты (Загидуллин, 2007: 269). Орынбор өңірінің және қазақ даласының тұрғындарының діни сенімін қорғауды көздейтін басты мекеме ретінде таныла бастаған Орынбор діни басқармасы үкімет органдарының қатаң қадағалауы мен кедергісінен құтылу, өзінің талпыныстарында ерікті болу жолын да іздестірді, Мәселен, 1807 жылы М. Хусейинов император бірінші Александрға өтініш баянхат жолдап, діни басқарманы губерниялық әкімшілікке тәуелді болудан құтқаруды сұраған еді.

Бірінші орыс революциясы тұсында орталық билік орындарына қазақ халқы атынан елдің түпкір-түпкірінен жолданған петицияларда дін мәселесі назардан тыс қалмаған-ды. Мәселен, 1905 жылы 22 шілдеде жолданған әйгілі Қарқаралы петициясында бұл жайлы былай делініп көрсетілген: «Қазақтар 1868 жылға дейінгі секілді Орынбор мүфтилігіне қаратылып, оның Қазақ мұсылмандары толықтырған ережелеріне бағындырылсын».

1906 жылы 16-21 тамыз аралығында Нижний Новгород қаласында өткен Бүкілресейлік үшінші мұсылман сиезінде дін мәселесі бойынша қабылданған қаулыда Ресейдегі бұрынғы мүфтиліктерімен қатар Түркістан өлкесінде де өз алдына бөлек мүфтилік ашылсын делінді. Сондай-ақ, бұл қаулыда сиезге қатысқан Ш. Қосшығұлов, Ш. Аллаоңғаров, А. Қойбағаров секілді т.б. қазақ делегаттарының Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстары мен Ішкі Орда қазақтарының діни істері Орынбор мүфтилігіне қаратылсын деген талап-тілектері де ескерілген болатын (Амирханов, 2002: 62).

Қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату мәселесі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси ахуал жағдайында өз жалғасын тапты. 1917 жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман сиезінде Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтары делегаттарының өтінші бойынша қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігіне қаратылсын деген шешім қабылданды. Сондай-ақ, осы сиезде Орынбор мүфтилігіне жаңадан мүфти мен қазылар сайланған болатын. Мүфтилікке көрнекті қоғам қайраткері Ғ. Баруди, ал қазылыққа құрамында қазақтардан Ғ. Қарашев пен Қ. Ахметжанұлы бар 6 адам сайланды.

1917 жылы шілдеде өткен бірінші жалпы қазақ сиезінде Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай, Орал және Закаспий облыстары қазақтарының діни істерінің уақытша Орынбор мүфтилігіне қарауын жөн санаған қаулы мүфтиліктің жанынан қазақ бөлімі ашылсын, оған әр облыс тан бір қазы сайлансын, Оларға жылына 4 800 сом төленсін деген секілді т.б. бірқатар ұсыныстар білдірілген-ді.

Міне, осы келтірілген мәліметтерден-ақ Орынбор мүфтилігі өз кезеңінде қазақтардың қоғамдық, рухани өмірінде өзіндік терең із қалдырғанын аңғаруға болады. Бұл мәселені әлі де тереңірек, жан-жақты аша түсу тарихшылардың алдында тұрған міндеттердің бірі деп білеміз. Сондай-ақ, Уфа қаласында орналасқан Башқұртстан Республикасының Орталық тарих мұрағатындағы 68 мыңнан астам істі құрайтын Орынбор мүфтилігінің құжаттары арасынан еліміздің тарихына қатыстыларын іріктеп, оларды кеңінен ғылыми айналымға тартудың жолдарын қарастырғанымыз абзал.

Қазақтардың діни істерін патша өкіметінің Орынбор мүфтилігі қарамағынан шығарып, жергілікті отарлық әкімшілікке тапсыруының астарында қазақтарды болашақта шоқындыру, православиеге көшіру ниеті жатқан еді. Қазақтардың діни істерін әскери шендегілерден тұратын әкімшілік қолына тапсырылуын Орынбор мүфтилігі нағыз әділетсіздік, мұсылмандардың діни сенімін аяқ асты етушілік деп бағалап, оған өз наразылығын білдіріп жатты. Осыған орай 1872 жылы Уфа губернаторы Ушаков миссионерлердің кеңес берімен Ішкі істер министрлігіне тез арада Орынбор мүфтилігін жабу жөнінде ұсыныс түсірді. Оның пікірінше, Еділ-Орал өңіріндегі татар-башқұрттардың, қазақ даласы мен Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтардың діндес және туыстас екендігіне Орынбор мүфтилігі дем беріп, оларды отаршылдық саясатқа бірлесе қарсылық көрсетуге шақырды (Очерки, 2000: 19).

Ушаковтың жоғарыдағы ұсынысы мұсылмандықпен күресуде аса белсенділігімен дараланған Қасиетті Синодтың оберпрокуроры К.П. Победоносцевтің тарапынан қызу қолдау тапты. Бірақ патша өкіметі Орынбор мүфтилігін тарату империядағы барлық мұсылмандардың отарлық саясатқа қарсылығын өршіте түседі деп сескеніп, ондай қадамға барудан бас тартты.

Орынбор мүфтилігінен өздерінің діни істерін шығарып тастауы қазақтардың белсенді азаматтарын бейжай қалдырмады. Өлкедегі дінбасылары қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қайта қарату жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуді үдете түсті. 1872 жылы Ішкі Ордада бұрын имамның көмекшісі қызметін атқарған, Түркияда білім алып қайтқан Өбсаттар Жәбіров қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қайта қарату жайлы халық арасында үгіт жүргізген. Ол осы әрекеті үшін елден аласталып, Түркияға қуылды.

XIX ғасырдың соңына қарай өріс алған діни толқуларда қазақтардың діни істерін Орынбор мүфтилігіне қарату басты талап етіліп қойды. Осындай толқулар жайында татар тіліндегі «Вақыт» газеті былай деп жазған-ды: «Мұсылмандар үкіметтің ұйғарымын орынсыз, әрі зорлық ретінде санап, оған мойынсынудан бас тартты. Қазан губернаторы Скарятин әскери күшпен губерниядағы мұсылман елді мекендерін аралап, жүздеген мұсылмандарды тұтқындады. Олардың біразы жер аударылып, каторгалық жұмысқа жіберілді, Ақмолада болса, губернатор жергілікті архиереймен бірге Көкшетау қаласындағы шіркеу алаңына өңірдегі қазақтар мен татарлардың бір тобын жинады. Ол жиналған топқа православиені қабылдауды ұсынып, осы күннен бастап шариғатпен емес, орыс заңымен өмір сүресіндер деп мәлімдеді. Сухотин бұл үкімге бағынбаған Көкшетау молдасының куәлігін алып, Сібірге жер аударды».

Қазақтар арасындағы дін істерінің ахуалы 1903 жылы Қызылжарда молда Мұхамеджан Бекишевтің жетекшілігімен құрылған астыртын ұйым тарапынан да көтерілді. Бұл ұйым мүшелері қазақтардың діни істерін жергілікті әкімшілік қолынан алып, мұсылмандық діни басқармаға қарату керектігін айтып, Сәдуақас Шормановқа, Абай Құнанбаевқа, Жәңгір Құдаймендинге және Ғабдулла Исабековке хаттар жолдаған.

1905 жылы Дала өлкесінің генерал-губернаторы атынан Ішкі істер министрлігіне «Дала өлкесіндегі ислам жағдайы жөнінде» атты баянхат түсті. Онда өлкедегі діни толқулардың барысы жайында мынадай жолдар бар еді: «1868 жылғы жаңа заң татарларды Орынбор мүфтилігінде қалдырып, қазақтардың діни істерін жергілікті әкімшілік қолына тапсырып, бұл мәселеде ол екі халықтың жігін айырып, бөліп тастаған-ды. Бұл шара өз кезегінде қазақтардың көз алдында татарларды ерекше қамқорлықтағы халық ретінде көрсетіп, өлкеде мерейлерін үстем еткендей болды. Айталы татарлар қазақтарға «үкіметтің сендерді діни ұйымға біріктірмеуі – жалпы мұсылман ретінде біздердің бас қосуымызға бөгет болуы» дегенді мойындатты. Өлкені басқаруға келген алғашқы жылдарында татарлардың мешіттерді қапталу арқылы қазақтарды татарға және көнігі мұсылмандарға тезірек айналдыру үшін не өз алдарына діни

орталық жасауға, не болмаса Орынбор Мұфтилігіне бағындыруға үгіттеуі сияқты зиянды істеріне көз жеткізуіме тура келді».

Бірінші орыс революциясы тұсында орталық билік орындарына қазақ халқы атынан елдің түпкір-түпкірінен жолданған петицияларда дін мәселесі назардан тыс қалмаған-ды. Мәселен, 1905 жылы 22 шілдеде жолданған әйгілі Қарқаралы петициясында бұл жайлы былай делініп көрсетілген: «Қазақтар 1868 жылға дейінгі секілді Орынбор мұфтилігіне қаратылып, оның Қазақ мұсылмандары толықтырған ережелеріне бағындырылсын».

1906 жылы 16-21 тамыз аралығында Нижний Новгород қаласында өткен Бүкілресейлік үшінші мұсылман сиезінде дін мәселесі бойынша қабылданған қаулыда Ресейдегі бұрынғы мұфтиліктерімен қатар Түркістан өлкесінде де өз алдына бөлек мұфтилік ашылсын делінді. Сондай-ақ, бұл қаулыда сиезге қатысқан Ш. Қосшығұлов, Ш. Аллаоңғаров, А. Қойбағаров секілді т.б. қазақ делегаттарының Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстары мен Ішкі Орда қазақтарының діни істері Орынбор мұфтилігіне қаратылсын деген талап-тілектері де ескерілген болатын (Амирханов, 2002: 62).

Қазақтардың діни істерін Орынбор мұфтилігіне қарату мәселесі 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін қалыптасқан саяси ахуал жағдайында өз жалғасын тапты. 1917 жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылман сиезінде Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстары мен Ішкі Орда қазақтары делегаттарының өтініші бойынша қазақтардың діни істері Орынбор мұфтилігіне қаратылсын деген шешім қабылданды. Сондай-ақ, осы сиезде Орынбор мұфтилігіне жаңадан мұфти мен қазылар сайланған болатын. Мұфтилікке көрнекті қоғам қайраткері Ф. Баруди, ал қазылыққа құрамында қазақтардан Ф. Қарашев пен Қ. Ахметжанұлы бар 6 адам сайланды.

1917 жылы шілдеде өткен бірінші жалпы қазақ сиезінде Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай, Орал және Закаспий облыстары қазақтарының діни істерінің уақытша Орынбор мұфтилігіне қарауын жөн санаған қаулы мұфтиліктің жанынан қазақ бөлімі ашылсын, оған әр облыс тан бір қазы сайлансын, Оларға жылына 4 800 сом төленсін деген секілді т.б. бірқатар ұсыныстар білдірілген-ді.

Міне, осы келтірілген мәліметтерден-ақ Орынбор мұфтилігі. өз кезеңінде қазақтардың қоғамдық, рухани өмірінде өзіндік терең із қалдырғанын аңғаруға болады. Бұл мәселені әлі де тереңірек, жан-жақты аша түсу тарихшылардың алдында тұрған міндеттердің бірі деп білеміз. Сондай-ақ, Уфа қаласында орналасқан Башқұртстан Республикасының Орталық тарих мұрағатындағы 68 мыңнан астам істі құрайтын Орынбор мұфтилігінің құжаттары арасынан еліміздің тарихына қатыстыларын іріктеп, оларды кеңінен ғылыми айналымға тартудың жолдарын қарастырғанымыз абзал.

Қорытынды. Сонымен Орынбор мұфтилігінің тарихын қазақтарға қатысты қарастырғанда екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең 1788 жылдан 1868 жылға дейін, ал екінші кезең 1868 жылдан 1918 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Бірінші кезең қазақтардың Орынбор мұфтилігі құрамында болса, екінші кезең қазақтардың Орынбор мұфтилігінен шығарылуымен және оған қайта енуге деген талпынысымен ерекшеленеді.

Сөйтіп, қазақ халқының патшалық Ресейдің қол астында отаршылдық саясат тауқыметін тартқан дәуіріндегі ислам діни мәселесін қарастырғанда, Орынбор мұфтилігін айналып өтуге әсте болмайды. Өйткені, сол тарихи кезеңде жарты ғасырдан астам уақыт бойы қазақтардың діни істері Орынбор мұфтилігі қарамағында болды. 1867-1868 жылдардағы «Уақытша ережелерге» сәйкес қазақтардың діни істері Орынбор мұфтилігінен алынғанда қазақ қоғамы арасында діни толқулар өріс алып, ол XX ғасыр басында да өз жалғасын тапқан болатын деуге негіз бар.

Әдебиеттер тізімі

Абдурашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. Ташкент: «Академнашир», 2011. 384 с.

Азаматов Д.Д. Оренбургское магометанское духовное собрание в конце XVIII – XIX вв. Уфа: «Гилем», 1999. 189 с.

Амирханов Р.У. Татарская дореволюционная пресса в контексте «Восток – Запад». Казань: «Татарское книжное издательство», 2002. 240 с.

Загидуллин И.К. Исламские институты в Российской империи. Мечети в европейской части России и Сибири. Казань: «Татарское книжное издательство», 2007. 416 с.

Ибрагим Т.К., Султанов Ф.М., Юзеев А.Н. Татарская религиозно-философская мысль в общемусульманском контексте. Казань: «Татарское книжное издательство», 2002. 239 с.

Мараш И.Религиозное обновление в тюркском мире (1850 – 1917). Казань: «Иман», 2005. 199 с.

Марджани Ш. Мукадима китаб вафиатал-аслаф ва такиат. Казань: Казанский императорский университет, 1883. 98 с.

Марджани Ш. Вафиат ал-аслаф ва тахият ал-ахлаф. Казань: «Иман», 1999. 126 с.

Ногманов А. Самодержавие и татары. Казань: «Татарское книжное издательство», 2003. 215 с.

- Очерки истории татарской общественной мысли. Казань: Татарское книжное издательство, 2000. 191 с.
- Таймасов С. Башкортстан и Казахстан в период становления Оренбургской губернии. Стерлитамак: СГПА, 2006. 246 с.
- Хабутдинов А.Ю. Миллет Оренбургского духовного собрания в конце XVIII – XIX веках. Казань: «Иман», 2000. 160 с.
- Юзеев А.Н. Татарская философская мысль конца XVIII – XIX вв. Казань: Татарское книжное издательство, 2001. 192 с.
- Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани как историк. Казань: Татарское книжное издательство, 1981. 232 с.
- Ямаева Л.А. Мусульманский либерализм начала XX века как общественно-политическое движение. Уфа: «Гилем», 2002. 300 с.

References

- Abdirashidov Z. Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: svyazi – otnosheniya – vliyanie. Tashkent: «Akademnashir», 2011. 384 s.
- Azamatov D.D. Orenburgskoe magometanskoe dukhovnoe sobranie v kontse XVIII – XIXvv. Ufa: «Gilem», 1999. 189s.
- Amirkhanov R.U. Tatarskaya dorevoljucionnaya pressa v kontekste «Vostok – Zapad». Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2002. 240 s.
- Zagidullin I.K. Islamskie instituty v Rossijskoj imperii. Mecheti v evropejskoj chasti Rossii i Sibiri. Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2007. 416 s.
- Ibragim T.K., Sultanov F.M., Yuzeev A.N. Tatarskaya religiozno-filosofskaya mysl' v obshhemusul'manskom kontekste. Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2002. 39 s.
- Marash I. Religioznoe obnovlenie v tyurkskom mire (1850 – 1917). Kazan': «Iman», 2005. 199 s.
- Mardzhani SH. Mukadima kitab vafiat-al-aslaf va takiat. Kazan': Kazanskij imperatorskij universitet, 1883. 98s.
- Mardzhani SH. Vafiat al-aslaf va takhiyat al-akhlaf. Kazan': «Iman», 1999. 126 s.
- Nogmanov A. Samoderzhavie i tatory. Kazan': «Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo», 2003. 215s.
- Ocherki istorii tatarskoj obshhestvennoj mysli. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2000. 191s.
- Tajmasov S. Bashkortstan i Kazakhstan v period stanovleniya Orenburgskoj gubernii. – Sterlitamak: SGPA, 2006. 246s.
- Khabutdinov A.YU. Millet Orenburgskogo dukhovnogo sobraniya v kontse XVIII – XIX vekakh. Kazan': «Iman», 2000. 160s.
- Yuzeev A.N. Tatarskaya filosofskaya mysl' kontsa XVIII – XIX vv. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2001. 192 s.
- Yusupov M.H. Shigabutdin Mardzhani kak istorik. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1981. 232 s.
- Yamaeva L.A. Musul'manskij liberalizm nachala XX veka kak obshhestvenno-politicheskoe dvizhenie. Ufa: «Gilem», 2002. 300 s.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Абусейтова М.Х. ВКЛАД ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «МӘДЕНИ МҰРА» («КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ»), «ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА» («НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ»), «РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» «АРХИВ – 2025» В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	5
Сайкенева Д.К., Ужкенов Е.М., Морякова М.Т. ГЕНЕЗИС ГОРОДОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ.....	17
Шакиева А.С. РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (1991-2021 жж.).....	25
Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Конкабаева А.Н. МӘМЛҰК КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «АТ-ТУХФА» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ.....	35
Kubeyev R.Dzh., Murzakhodzhaev K.M. ON SOME TRADITIONALIST ASPECTS AND HISTORICAL PARALLELS OF MODERN KAZAKHSTANI NATION-BUILDING (HISTORIOGRAPHIC REVIEW).....	46

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Бердыгужин Л.Б., Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С. СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ.....	54
Маргулан А.С., Батырхан Б.Ш., Токмурзаев Б.С. ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ ШИХАБ АД-ДИНА АЛ-ОМАРИ.....	64

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Қабылдинов З.Е., Тылахметова А.С., Оралова А.А. АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚЫТАЙДЫҢ ЦИНЬ ИМПЕРИЯСЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	73
Жүрсінбаев Б.А., Серікбаев Е.Қ., Калыгулова Ж.А. ҰЛЫ ЖҰЗ ПРИСТАВЫ ЖӘНЕ АЛАТАУ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ.....	84
Сұлтанғазы Г.Ж. XIX-XX ҒҒ. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ОТАР ҚАЛАНЫҢ САЯСИ КЕҢІСТІГІ ЖӘНЕ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ ҚЫЗМЕТІ.....	94
Сұлтанғалиева Г.С. ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА В ДЕЛОПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ И ВИЗУАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX В.....	104

Шалгимбеков А.Б., Шотанова Г.А. ВОЕННО-КРЕПОСТНЫЕ ЛИНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ЮЖНОГО УРАЛА НА РУБЕЖЕ XVIII-XIX ВЕКОВ.....	114
---	-----

Ибраев Е.Е., Легкий Д.М., Табулденов А.Н. «ДАЛЬНЕЙШЕЕ НАБЛЮДЕНИЕ ЗА НИМ УСТАНОВЛЕНО». АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ ПОД НАДЗОРОМ ЦАРСКОЙ ОХРАНКИ (1907-1910 ГОДЫ).....	123
---	-----

Рустемов С.К., Бурханов Б.Б. ОРЫНБОР МҮФТИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ).....	134
--	-----

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Асанова С.А., Капаева А.Т. ГОЛОД 1921 -1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ, КАК СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ТРАВМА.....	143
--	-----

Көкебаева Г.К., Стамшалов Е.И. ГЕРМАНИЯДАҒЫ КЕҢЕСТІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНАН ЖАСАҚТАЛҒАН ӘСКЕРІ БӨЛІМДЕР.....	151
--	-----

Zhakisheva S.A. PRO MEMORIA FOR THOSE WHO LEFT IRRETRIEVABLY: BIRMUKNAMED AIBASOV.....	159
---	-----

Қайыпбаева А.Т., Әбікей А.М., Оспанова Р.Р. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ НАУҚАНЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ.....	169
--	-----

Борчашвили И.Ш., Курманбаев Б.М. ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ДРУГИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ КАМПАНИЙ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА.....	180
---	-----

Шашаева М.Ә., Қозыбаева М.М. КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1917-1930 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ ТЕНДІГІ» МӘСЕЛЕСІ.....	189
--	-----

Кожирова С.Б., Быков А.Ю., Нечаева Е.Л. XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ.....	197
---	-----

Абдильдинова Л.Б., Искакова Г.М. СОСТОЯНИЕ БЕЗРАБОТИЦЫ И БЕЗРАБОТНЫХ В РАЙОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ТУРКЕСТАНО-СИБИРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ.....	207
--	-----

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Сиздиков Б.С., Жетібаев К.М., Гурсой М., Мургабаев С.С. XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРҒЫН ҮЙ ҚҰРЫЛЫМЫ (ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ).....	217
---	-----

Бобров Л.А., Кушқумбаев А.К., Исмаилов Д. ЦЕЛЬНОКОВАНЫЙ ОЙРАТСКИЙ ШЛЕМ ИЗ СОБРАНИЯ АКМОЛИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ.....	229
--	-----

Kanatuly M., Adilbayeva A.S., Ercilasun K.

TOURISM OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN ON THE GREAT SILK ROAD.....237

Ишкалова Г.И.

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ АҢШЫЛЫҒЫНЫҢ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ.....244

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

Абиль Е.А., Кузембайұлы А.

ФЕНОМЕН ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: ХАН ДЖУЧИ. ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ.....255

Басуға 29.06. 2022 қол қойылды

Шартты баспа табағы – 12,5

Офсеттік басылым

Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясында басылды